

УДК 343.131

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ОБВИНУВАЧЕНОГО НА ЗАХИСТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Черняк Н.П., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню одного з найважливіших інститутів забезпечення прав і свобод людини – права на захист. Реалізація зазначеного права характеризує рівень демократизації правової системи, ступінь формування України як правової держави.

Ключові слова: право на захист, захисник, обвинувачений, кримінальне правопорушення, кримінальне провадження, процесуальне законодавство.

Статья посвящена исследованию одного из важнейших институтов обеспечения прав и свобод человека – права на защиту. Реализация отмеченного права характеризует уровень демократизации правовой системы, степень формирования Украины как правового государства.

Ключевые слова: право на защиту, защитник, обвиняемый, уголовное правонарушение, уголовное производство, процессуальное законодательство.

Cherniak N.P. THE CURRENT ISSUES OF PROVIDING RIGHT OF THE ACCUSED TO DEFENSE IN THE CRIMINAL PROCESS OF UKRAINE

The article is dedicated to research of one of the most important institutions of ensuring the rights and freedoms of people – the right to protection. The realization of the marked right characterizes the level of democratization of the legal system, extent of formation of Ukraine as a legal state.

Key words: right to defense, defender accused, criminal offenses, criminal proceedings, procedural legislation.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 3 Конституції України утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, що визначає зміст і спрямованість її діяльності.

Загалом визнання та дотримання прав і свобод людини, їхнє належне забезпечення та надійний захист є виразом демократизації системи державної влади. Так, зокрема, у Загальній декларації прав людини підкреслюється, що кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту. Конвенція про захист прав і основних свобод людини проголошує право обвинуваченого мати достатні можливості для підготовки свого захисту, що його він може здійснювати особисто або через посередництво обраного ним самим захисника, або мати призначеного йому захисника безоплатно. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права проголошує принцип правового захисту людини, її прав і свобод.

Слід наголосити, що посилення гарантій прав і законних інтересів осіб, котрі беруть участь у кримінальному процесі, відповідає як інтересам особи, так і інтересам суспільства в цілому. Тільки за умов гарантування прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, насамперед обвинуваченого, до якого можуть бути застосовані всі види процесуального примусу, в тому числі найбільш суворі (затримання, тримання під вартою та ін.), можливе ефективне виконання завдань кримінального судочинства.

Стає зрозумілим, що проблема забезпечення прав і законних інтересів обвинуваче-

ного, удосконалення діяльності органів досудового розслідування, прокуратури, суду є актуальною й такою, що відповідає рівню розвитку сучасної процесуальної науки та практики розслідування кримінальних правопорушень.

Ступінь розробленості проблеми. Окремі аспекти зазначеного питання привертали до себе певну увагу науковців: Н.М. Ахтирської, Т.В. Варфоломеевої, Ю.М. Грошевого, В.С. Зеленецького, А.В. Іщенка, В.С. Кузьмічова, О.М. Ларіна, Є.Д. Лук'янчикова, В.Т. Мальяренка, П.С. Матишевського, О.Р. Михайленка, М.М. Міхеєнка, І.Л. Петрухіна, В.М. Савицького, С.М. Стахівського, М.С. Строговица, В.П. Шибіка, М.Є. Шумила та інших.

Разом із цим чимало питань внаслідок різних обставин залишаються невирішеними, що негативно позначається на практичному забезпеченні прав і свобод людини в кримінальному процесі. Тому на сьогоднішній день проблема потребує свого подальшого дослідження в сукупності з іншими конституційними засадами кримінального судочинства з метою створення теоретично обґрунтованої концепції забезпечення прав, свобод, обов'язків та законних інтересів людини і громадянина у кримінальному процесі і забезпечення послідовності, системності та комплексності вирішення згаданої проблеми.

Метою статті є постановка та дослідження проблеми забезпечення права обвинуваченого на захист у кримінальному процесі України.

Виклад основного матеріалу. Право особи на захист у кримінальному судочинстві є одним із найважливіших інститутів забезпечення прав і свобод людини, оскільки воно характеризує рівень демократизації правової

системи, ступінь формування України як правової держави. Реальне забезпечення права обвинуваченого на захист можливе лише за умови неухильного дотримання на всіх стадіях норм кримінального процесуального законодавства, яке гарантує реалізацію цього права [1, с. 134].

Питання прав та свобод людини і громадянина на сьогодні є актуальною проблемою внутрішньої та зовнішньої політики всіх держав світової співдружності. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод особи, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави й суспільства в цілому.

Як зазначено в ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), завданням кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

У положеннях ст. 15 КПК України 1960 року зазначалося: «Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й відповідно до закону». Однак ця стаття навіть у своїй назві «Здійснення правосуддя тільки судом» не відтворювала принципу презумпції невинуватості. Зокрема, не було вказано суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, на яких цей принцип поширюється, не відтворено повністю юридичного змісту цього принципу. Не вказувалося, що обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, або припущеннях; усі сумніви з приводу доведеності вини особи повинні тлумачитися на її користь, і вона не повинна доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення. Але з прийняттям чинного КПК України в ст. 17 Кодексу закріплено, що особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому КПК України, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом [2]. Такий юридичний зміст презумпції невинуватості визначено Конституцією України (ст. 62), тому він і був відтворений у КПК України.

Ч. 1 ст. 29 Конституції України проголошує право людини на свободу. Це, зокрема, означає, що людина може бути піддана обме-

женням, пов'язаним із застосуванням таких примусових заходів, як затримання, тримання під вартою або позбавлення волі, тільки за вмотивованим рішенням суду, і її не можна утримувати під вартою понад встановлені терміни.

Ці конституційні норми є вихідними засадами здійснення права на захист і вони прямо закріплені у кримінальному процесуальному законодавстві України.

Говорячи про рівність прав учасників судового розгляду, маємо назвати серед них і обвинуваченого. Слід наголосити на тому, що відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства України обвинуваченим є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду в порядку, передбаченому ст. 291 КПК України.

Перевага в названих сферах процесуальної діяльності одного з учасників судового розгляду применшувала б можливість захисту своїх інтересів іншим, навіть якщо права цього іншого учасника судового розгляду досить широкі.

Слід звернути увагу, що свого часу М.М. Михеєнко висловлював думку, яку ми поділяємо, що в кримінальному процесі є чотири аксіоми стосовно особи обвинуваченого.

1. Обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинуватість, меншу винуватість або наявність обставин, що пом'якшують чи виключають його кримінальну відповідальність. Його винуватість зобов'язані доводити ті, хто обвинувачує.

2. Давати показання, відповідати на запитання, подавати докази, заявляти клопотання, оцінювати докази, тобто брати участь у доказуванні в кримінальному провадженні, є не обов'язком, а правом обвинуваченого. Над обвинуваченим недопустиме ні фізичне, ні психічне насильство.

3. Показання обвинуваченого – це звичайне джерело доказів і водночас засіб захисту ним своїх інтересів. Показання, як і будь-яке інше джерело доказів, підлягають перевірці. Визнання обвинуваченим своєї вини не може бути підставою для визнання його винуватим, якщо немає доказів його вини.

4. Захисник за угодою або за призначенням органів розслідування і суду залучається до участі в справі для надання кваліфікованої допомоги обвинуваченому [3].

Ці аксіоми відповідають конституційному принципу забезпечення обвинуваченому права на захист від обвинувачення, на захист своїх законних прав, майнових і немайнових інтересів.

Забезпечення обвинуваченому права на захист – самостійний принцип кримінального судочинства. Надаючи такому забезпеченню статусу конституційного принципу, держава через відповідні норми процесуального закону покладає на слідчого, прокурора, слідчого суддю та суд низку важливих обов'язків.

У кримінальному процесі обвинувачений належить до категорії осіб, котрі мають та обстоюють свої права [4, с. 46].

У нормах кримінального процесуального законодавства України, а саме у ст. 20 КПК України, законодавець передбачив право

обвинуваченого, незалежно від того, чи затримано його чи ні, на захист, яке полягає у його можливості надати усні або письмові пояснення з приводу обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані розв'язати обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника.

Слід зазначити, що відповідно до чинного законодавства захисником у кримінальному процесі може бути адвокат, який здійснює захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію). Захисник може бути у будь-який момент залученим до участі у кримінальному провадженні самим підозрюваним, обвинуваченим, їх законними представниками, а також іншими особами за проханням чи згодою підозрюваного, обвинуваченого. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані надати затриманій особі чи особі, яка тримається під вартою, допомогу у встановленні зв'язку з захисником або особами, які можуть запросити захисника, а також надати можливість використати засоби зв'язку для запрошення захисника. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані утримуватися від надання рекомендацій щодо залучення конкретного захисника.

Виходячи з вищезазначеного положення, захисником не може бути адвокат, відомості про якого не внесено до Єдиного реєстру адвокатів України або стосовно якого у Єдиному реєстрі адвокатів України містяться відомості про зупинення або припинення права на зайняття адвокатською діяльністю.

Захисник не має права взяти на себе захист іншої особи або надавати їй правову допомогу, якщо це суперечить інтересам особи, якій він надає або раніше надавав правову допомогу.

Слід наголосити на тому, що захисник після його залучення має право відмовитися від виконання своїх обов'язків лише у кількох випадках, а саме:

1) якщо є обставини, які згідно з КПК України виключають його участь у кримінальному провадженні;

2) незгоди з підозрюваним, обвинуваченим щодо вибраного ним способу захисту, за винятком випадків обов'язкової участі захисника;

3) умисного невиконання підозрюваним, обвинуваченим умов укладеного з захисником договору, яке проявляється, зокрема, у систематичному недодержанні законних порад захисника, порушенні вимог КПК України тощо;

4) якщо він свою відмову мотивує відсутністю належної кваліфікації для надання пра-

вової допомоги у конкретному (особливо складному) провадженні.

Реалізація конституційних засад права на захист обвинуваченого вимагає розширення права захисника на збирання доказового матеріалу, вирішення порядку визнання їх доказами, надання захисникові права самостійно збирати і подавати до суду докази. Проте їх збирання обмежується правом одержувати документи або їх копії від юридичних та фізичних осіб, ознайомлюватися на підприємствах, в установах та організаціях з необхідними документами й матеріалами, отримувати письмові висновки фахівців. Це надто обмежене збирання доказового матеріалу, яке не може забезпечити рівність прав сторін у судочинстві. Захисник має бути наділений правом самостійно збирати докази. Необхідно визначити форми та межі збирання ним доказового матеріалу. Це слід робити зважено, щоб не змішувати функцію захисту з оперативно-розшуковою діяльністю.

Зауважимо також, що ст. 46 КПК України закріплює, що захисник користується процесуальними правами обвинуваченого, захист якого він здійснює, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо обвинуваченим і не може бути доручена захиснику, з моменту надання документів слідчому, прокурору, слідчому судді, суду (свідectво про право на зайняття адвокатською діяльністю, ордер, договір із захисником або доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги). Захисник також має право брати участь у проведенні допиту та в інших процесуальних діях, що проводяться за участю обвинуваченого. У цій же статті також зазначається, що документи, пов'язані з виконанням захисником його обов'язків, без його згоди не підлягають огляду, вилученню чи розголошенню слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом. Всі ці новели у кримінальному судочинстві дійсно сприятимуть розширенню функцій захисту.

Процесуальне становище обвинуваченого – проблема, до вивчення якої зверталось багато авторів, оскільки це питання ввійшло в себе безліч різних аспектів кримінальної процесуальної теорії й практики. Вся кримінальна процесуальна діяльність та усі дії її суб'єктів пов'язані з особою, яка обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення.

Правовий статус обвинуваченого складається зі значно більшого обсягу прав і обов'язків, ніж, наприклад, статус свідка. Однак на практиці бувають випадки, коли особу залучають у сферу кримінальних процесуальних відносин як свідка, незважаючи на те, що її слід було б залучити як обвинуваченого. Обвинувачений знає, в чому він обвинувачується, і може захищатися від обвинувачення. Свідок же, якому ставлять запитання, що викривають його, не знає, в чому конкретно він обвинувачується, і захищатися не може. У нього лише залишається конституційне право не давати показань або пояснень щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, щодо яких визначається законом, і

це прямо передбачено у ст. 63 Конституції України. Проте замовчування мети допиту призводить до можливості отримання таких відомостей (викривальних і обвинувальних щодо цієї особи) майже від кожного з допитуваних. Врешті-решт, ніхто не позбавляє слідчого права попередити про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання і відмову давати показання.

Отже, обвинувачений – це активний суб'єкт процесу. Його процесуальне становище визначається тим, що він обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення. Відповідно до цього дача показань – право, а не обов'язок обвинуваченого. Він не зобов'язаний свідчити проти себе самого, свого чоловіка (дружини), близьких родичів. Він не несе відповідальності за відмову від дачі показань і за дачу свідомо неправдивих показань.

Висновки. Важливою рисою розвитку кримінального процесуального законодавства України є зростання процесуальних гарантій прав та законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному процесі. Напрямки зміцнення і розвитку процесуальних гарантій різні, а саме:

1) реальне зростання процесуальних гарантій забезпечується як наявністю відповідного законодавства, так і суттєвим зростанням соціально-економічних та політичних гарантій законності;

2) удосконалення кримінально-правових норм та інститутів, що тісно пов'язані з кримі-

нальним процесом і, природно, впливають на процесуальні гарантії;

3) посилення правової регламентації діяльності слідчого, прокурора, суддів у розслідуванні кримінальних проваджень та їх вирішенні;

4) збільшення обов'язків слідчого, прокурора й суду щодо забезпечення прав та законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, – це також гарантії їх виконання. Чим ширші процесуальні гарантії, передбачені в законі, тим з більшою старанністю й повнотою вони застосовуються на практиці, тим більшою мірою забезпечуються державні публічні інтереси та законні особисті права громадян.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бірюченський О.Т. Проблеми забезпечення права підозрюваного, обвинуваченого, підсудного на захист при розслідуванні та судовому розгляді кримінальних справ про насильницькі злочини // Збірник матеріалів наук.-практ. конф. – Харків : Вид-во «Ліствиця Марії», 2001. – С. 134.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI (зі змінами станом на 07.09.2016 р.) // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. Михеєнко М.М., Нор В.Т. Кримінальний процес України: Підручник. – 2-ге видання, перероб. і допов. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
4. Галушко Ю.І. Важливий інститут захисту прав громадян // Право України. – 1996. – № 5. – С. 46–48.